

Az olvasás Magyarországon a 18. században.* A felvilágosodás nagyon sok mindent megváltoztatott, többek között az olvasási szokások is átalakultak. Az olvasás történetét éppen ezért különböző mód-szerekkel vizsgálják: összegyűjtik az olvasmánylistákat, megvizsgálják az olvasási körülményeket, elemzik az olvasási élményeket, és még sok egyéb eszközt használnak. A következőkben vázlatosan bemutatjuk a hazai olvasmánytörténeti kutatások eredményeit. Terjedelmi okokból nincs arra lehetőségünk, hogy teljességre törekedjünk, ezért csak a legjellemzőbb tendenciákat fogjuk felvázolni, de utalni fogunk azokra a legfontosabb szakmunkákra, amelyek segítségével a 18. század olvasástörténetének további publikációi is elérhetőek. Összesen hét területet fogunk bemutatni, amelyek közül az első kettőben a kutatási eredményeket és a historiográfiát foglaljuk össze. Ezt követően az olvasás különböző aspektusairól lesz szó, így például az olvasói véleményekről, a szóbeliség és írásbeliség kapcsolatáról, a közösségi olvasásról, a kényszer-, valamint az érdekolvasásról, és végül bemutatjuk azt az intézményrendszert, amely az olvasás megerősödését hozta el a 18. századra.

Hol tartunk most?

A 18. századot tekintve az elmúlt harminc év hazai olvasmánytörténeti kutatásainak egyik óriási eredménye, hogy 1750-nel bezárólag olyan forráskiadványok állnak a rendelkezésünkre, amelyek segítségével meg lehet mondani, hogy a Kárpát-medencében potenciálisan és valóban is mit olvas(hat)tak az emberek. Nagyon leegyszerűsítve, a Monok István által közreadott könyvjegyzékek¹ a lehetséges olvasmányokat, míg *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* és *A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai* című sorozatok a ténylegesen olvasott könyveket tartalmazzák. A két sorozatnak természetesen van metszete, hiszen nagyon valószínű, hogy a jegyzékszerűen felsorolt könyveket olvasták is, és a Kárpát-medencében ma megtalálható régi nyomtatványok szerencsés esetben a kora újkori könyvjegyzékekben felsorolt tételekkel azonosak. Tudomásul kell azonban vennünk, hogy egy könyvkatalógus nem feltétlenül bizonyítja azt, hogy a rajta szereplő műveket olvasták is. Az olvasást ugyanis csak akkor tudjuk kimutatni, ha arról konkrét adataink vannak. Így például a szerzetesek celláiban talált könyvekről készített összeírásokat nagy valószínűséggel az olvasás bizonyítékának fogadhatjuk el, hiszen a legtöbb rend regulája előírta a magányos olvasást is tagjai számára, vagyis a cellákban őrzött köteteket ténylegesen használták. Az elolvasott könyvekről készített jegyzékek szintén azt mutatják, hogy milyen köteteket vett a kezébe a jegyzék tulajdonosa. Ha viszont a ma fellelhető régi nyomtatványokat lapozgatjuk, akkor azt is észrevesszük, hogy ezek jelentős része túl jó állapotban van, a használat nyomait nem találjuk rajtuk. Sőt! Még egy possessor meglete sem jelenti azt, hogy a kötetet olvasták, mert ha nem találunk benne aláhúzásokat vagy margináliákat, és elbeszélő források sem szólnak az olvasásukról, akkor csak potenciális olvasmányként tudjuk azokat regisztrálni.²

Ebből adódik, hogy az előbb említett két sorozat ugyan óriási segítséget nyújt az olvasmánytörténeti kutatásokhoz, de további komoly munkára van ahhoz szükség, hogy a történeti Magyarország eddig rekonstruált (potenciális) olvasmányairól megállapítsuk, hogy valójában mit olvastak azokból, és milyen hatást gyakoroltak a kulturális életre. Mindezt a nehézséget még fokozza az is, hogy 1750

* A tanulmány megírását a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal K-145896 számú témapályázata támogatta.

¹ KESERŰ Bálint, MONOK István, *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, Szeged, JATE Központi Könyvtár, 1983.

² MONOK István, *Olvasó vagy gyűjtő?, A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján = Művelődési törekvések a korai újkorban, Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1997 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 35), 401–414.

utáni időszakot nézve alig áll rendelkezésünkre kiadott forrás: ismert néhány olvasmányjegyzék és könyvtári katalógus is, de ezek módszeres feltárása még nem történt meg.³ A következőkben arra teszek kísérletet, hogy összefoglaljam, mit tudunk a 18. század olvasmányairól, és milyen további feladatok szükségesek az eredmények javítása érdekében.

Historiográfia

Kevesen vállalkoztak arra, hogy a teljes 18. század olvasmánytörténetét megírják. A monografikus feldolgozások alkalmazkodnak a feltárt forrásokhoz, vagyis 1750-et tekintik korszakhatárnak. A cezúra nemcsak a kutatási eredményekkel függ össze, hanem azzal is, hogy a 18. század közepére a Kárpát-medence könyvgyűjteményei jelentősen leszakadtak a kortárs nyugat-európai könyvtárakhoz képest: egyre kevésbé a kurrens irodalmat gyűjtötték, helyette több évtizeddel korábban kiadott köteteket szereztek be. Ezért van az, hogy Monok István az 1526 és 1750 közötti időszak olvasmányműveltségét elemzi.⁴ Az a néhány munka, amelyik megpróbálja a 18. századot egy egységként kezelni, alig foglalkozik az olvasmányokkal, inkább a könyvtárak történetére koncentrálnak. Kitérnek ugyan az olvasmányokra is, de módszeresen nem foglalkoznak a témával. Így például G. F. Cushing szerint a nagykarolyi piarista könyvtárban valláskritikai művek is megtalálhatók voltak, és véleménye szerint a magyarországi magánkönyvtárak nagyon fontos szerepet játszottak a radikális felvilágosodás gondolatainak terjedésében. Azt viszont nem részletezi, ténylegesen milyen radikális könyveket olvastak az emberek.⁵ Alszeghy Zsolt, Berlász Jenő és Kosáry Domokos bemutatja a könyvtárak gyarapodását és a könyvkiadás fejlődését is, de nem szólnak az olvasmányok recepciójáról.⁶

A 18. század második felének olvasmányaiával viszont már többen foglalkoztak. Kulcsár Adorján, Kókay György és Fülöp Géza megpróbálták átfogóan bemutatni a jozefinizmus olvasási kultúráját, de mára megállapításaikat sok tekintetben meghaladta a szakirodalom, hiszen azóta több új forrás is előkerült.⁷ Sokkal jobban megállják a helyüket azok a kutatások, amelyek kisebb területre koncentráltak.

³ PL. EMÖDI András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén*, Bp., Szeged, Nagyvárad, Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2014 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4).

⁴ MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Bp., Ballasi, 2003; MONOK István, *Les bibliothèques et la lecture dans le Bassin des Carpates 1526–1750*, Paris, Champion, 2011 (Bibliothèque d'Études de L'Europe Centrale, 4).

⁵ CUSHING, G. F., *Books and Readers in 18th Century Hungary = Slavonic and East European Review*, 47(1969), 108, 33–77.

⁶ BERLÁSZ Jenő, *Könyvtári kultúránk a XVIII. században = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 283–332; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1996, 129–137, 524–533, 553–562; ALSZEGHY Zsolt, *A könyv és olvasója = Magyar Művelődéstörténet*, szerk. Domanovszky Sándor, IV., Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1941, 483–516.

⁷ KÓKAY György, *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a XVIII. század második felében, Klimó György emlékére = Magyar Könyvszemle*, 115(1999), 304–313; FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 33); FÜLÖP Géza, *Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban 1772–1848*, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 2010 (A könyves szakképzés füzetei, 17); KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

A 18. század során Magyarországon sokan aggódtak az olvasás egyre fokozódó terjedése miatt.⁸ Ivona Kollárová szerint ez egy furcsa, paradox helyzetet teremtett, amelyben egyszerre volt jelen az olvasás népszerűsítésének és korlátozásának igénye is. A szlovák történész több monográfiában és tanulmányban is elemzi ezt a helyzetet, amelynek szerinte legfontosabb jellemzője, hogy a művelt, vallásos értelmiség megdöbbenve tapasztalta, milyen sok antiklerikális és libertinus irodalom vált elérhetővé a kölcsonkönyvtárakban, ezért az olvasás korlátozásának igényével léptek fel.⁹

A legnagyobb előrelépés a forráskiadások terén történt, mert több könyvtár-rekonstrukció is sikeres volt, amelyek során possessor-azonosítások is történtek, így a potenciális olvasókról elég sok adattal rendelkezünk. Többek között ennek köszönhetően Ráday Pál, Martin Schmeizel és Barkóczy Ferenc olvasmányairól elég sokat tudunk.¹⁰ Egyre több olyan publikáció jelenik meg, amelyek margináliákat adnak közre, illetve elemeznek. Kevés viszont közülük az olyan, amely az olvasási élmények bemutatására koncentrál. Leginkább Cserei Mihály olvasási szokásait sikerült ezek segítségével bemutatni, de Hatvani Istvánnak a vallási toleranciával kapcsolatos nézetei is egy margináliából kerültek új megvilágításba.¹¹

A recepciótörténet viszont sokat köszönhet az olvasmánytörténeti kutatásoknak. A francia libertinus irodalom és általában a francia felvilágosodás műveinek elterjedését Granasztói Olga monografikus szinten dolgozta föl, és egyre több tanulmányt közöl Ősz Előd a hitújítók műveinek 18. századi elterjedéséről.¹² Az újságolvasás iskolai tantárgyként való elterjedése katolikus és protestáns intéz-

⁸ GRANASZTÓI Olga, *Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók, 1792. Összeállítják Erdődy Júlia könyvtárkatalógusát = A magyar irodalom története, I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. Szegedi-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2008, 656–667; NAGY Imre, *Az Olvasó, a Cenzor, a Könyvek és „egy gonosz lelkű Pap” = „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj odabent.”, Tudomány és kutatás a 240 éves Klimó könyvtárban*, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelcz-Pohánka Éva, Pécs, PTE, 2016, 209–215; CONCHA Győző, *A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményei*, Máriabesenyő, Gödöllő, Attraktor, 2005 (Historia Incognita, 3), 148–151.

⁹ KOLLÁROVÁ, Ivona, *The Reading Ideal and Reading Preferences in the Age of Joseph II = Human Affairs*, 23(2013), 344–358; <https://doi.org/10.2478/s13374-013-0132-6>. KOLLÁROVÁ, Ivona, *Freier Verleger ~ denkender Leser*, Gera, Garamond, 2017; KOLLÁROVÁ, Ivona, *Tajne: nebezpečná myšlienka a netransparentnosť komunikačných sietí v čase nepokoja (1789–1799)*, Bratislava, Veda, 2020.

¹⁰ BORVÖLGYI Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 7); DÓBÉK Ágnes, *Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök könyvtára*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2021 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 11) <https://doi.org/10.36820/karpatmed.2021.Barkoczy>; VERÓK Attila, *Martin Schmeizel 1679–1747*, Eger, EKF Líceum Kiadó, 2015.

¹¹ TÓTH Zsombor, *Cserei olvas... Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (esettanulmány) = Monographia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Bp., Kossuth, 2016, 692–699; HEGYI Ádám, *Samuel Werenfels (1657–1740) szerepe a magyarországi felekezeti szembenállások csökkentésében a 18. században = A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)*, szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Magyar Irodalom Tanszék, 2016, 303–314.

¹² GRANASZTÓI Olga, *Francia könyvek magyar olvasói*, Bp., OSZK, 2009 (Res Libraria, 3); ŐSZ Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica, Kora újkori Kálvin-kiadások Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2014.

ményekben is megfigyelhető.¹³ Változatlanul népszerű téma a nők olvasási szokásainak kutatása, az utóbbi években V. László Zsófia és Papp Júlia foglalkoztak a témával.¹⁴ Fontos kiemelni, hogy a kérdést nemcsak könyvtárak rekonstrukciójával közelítették meg, hanem a történeti antropológia eszközeivel is. A protestáns halotti beszédek antropológiai szemléletű elemzésével a női szerepek társadalmi megítélését is sikerült V. László Zsófiának bemutatnia.¹⁵

A felvilágosodás századában kimondottan jellemző volt a hazai olvasási kultúrában a kéziratok használata. A cenzúra szigorúan tiltotta az államellenes és vallásellenes művek kiadását, ezért ezek olvasása a szürke zónába szorult vissza. Penke Olga kutatásaiból tudjuk, hogy léteztek olyan kisközösségek, amelyek kéziratokból olvasták a francia filozófusok műveit, mivel erre más módjuk nem volt.¹⁶ Tóth Zsombor figyelt fel arra, hogy a protestánsok között meglepően népszerű volt a hugenotta perzekúciós irodalom kéziratok használata. Tóth ezekkel kapcsolatban azt is bebizonyította, hogy ezek a másolatok egyértelműen széles olvasókör számára készültek.¹⁷

Meg kell említenünk az irodalomtörténet-írás és az olvasmánytörténeti kutatások közötti párhuzamosságokat is. A klasszikus magyar irodalommal foglalkozók számára fontos kérdés az olvasásmód, ugyanis a szerző a parasztovegeken keresztül megpróbálta írói akaratát az olvasás módjára is kiterjeszteni. A magyar nyelvű regény és általában a szépirodalom kapcsán Szajbély Mihály és Debreczeni Attila is kitért az olvasás módjaira.¹⁸ Tasi Réka Illyés István 1708-ban megjelent prédikációs kötetében található index kapcsán mutatja be az úgynevezett keresgélő-lapozgató és kombináló olvasás módjait.¹⁹ Láthatóan az irodalomtörténészek igénylik az olvasási szokások beemelését diskurzusaikba. Nem véletlen, hogy Pávilicz Adrienn aprólékos érvekkel igyekezett bebizonyítani, hogy Berzsenyi Dánielről hamisan terjedt el, hogy nem olvasott.²⁰ Legújabbban pedig Vogel Zsuzsa foglalkozott Faludi Ferenc olvasói ajánlásai-

¹³ FEHÉR Katalin, *Iskolai újságolvasás Magyarországon a 18. században = Magyar Könyvszemle*, 120(2004), 131–150; SZELESTEI N. László, *Tersztyánszky Dániel iskolai újság-tervezete = Magyar Könyvszemle*, 92(1976), 390–396; F. CSANAK Dóra, *A ratio educationis és az iskolai újságok = Magyar Könyvszemle*, 91(1975), 243–261.

¹⁴ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Nőoktatás és könyves műveltség a 17–18. században = A zsoldártól a rózsaszín regényig: fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 95–125; PAPP Júlia, „Ti vagytok a’ polgári erény ’s nemzetiség védangyali...”, *Női olvasás a felvilágosodás és a kora reformkor időszakában = A zsoldártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., PIM, 2014, 141–161.

¹⁵ V. LÁSZLÓ Zsófia, *Példás asszonyok: női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)*, Bp., Ráció, 2020 (Ligatúra), 43.

¹⁶ PENKE Olga, „Az olvasás szörnyű veszélyei”, *Rejtőző kéziratok Voltaire-másolatok feltárása = Magyar Könyvszemle*, 132(2016), 298–318. <https://doi.org/10.17167/MKSZ.2016.3.298>

¹⁷ TÓTH Zsombor, *Hugenották és hosszú reformáció Erdélyben, Pierre Du Bosc prédikációjának magyar fordítása és másolata 1754-ből = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 156–188.

¹⁸ SZAJBÉLY Mihály, *Előszó és ajánlás: regény és közönsége a 18. század második felében = Irodalomtörténet*, 3(1985), 543–564; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 49–73.

¹⁹ TASI Réka, *Usus, non lectio, Olvasásmódok mint szövegproduktions eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán = Irodalomtörténeti Közlemények*, 122(2018) 743–756.

²⁰ PÁVILICZ Adrienn, *A tél közelítő magánya – avagy Berzsenyi Dániel könyvtelen (?) élete = A közelítő tél, A Szombathelyen, Celldömlökön és Egyházashetyén 2011. szeptember 30. és október 2. között rendezett A közelítő tél-konferencia szerkesztett és bővített anyaga*, szerk. Füzfa Balázs, Szombathely, Savaria Univ. Press, 2012. 32–50.

val.²¹ Labádi Gergely több tanulmányában is a felvilágosodás olvasási stratégiájának hazai torzulását mutatta be, ugyanis bebizonyította, hogy a magyar értelmiség az olvasás helyett a szóbeliséget és a táncot kívánta az alsóbb társadalmi rétegek művelésére használni.²²

Az olvasmánytörténeti kutatások eredményeit nem mindig veszik figyelembe az irodalomtörténészek, és ez igaz fordítva is, pedig a fentebb bemutatott jelenségek háttérének megértéséhez nagyon fontos lenne egymás munkáira reflektálnunk. Ilyen figyelmetlenségből születnek olyan tanulmányok, amelyek kivonatolják az angol szakirodalmat, de nem tudnak semmit a hazai eredményekről.²³ Ez azért is kellemetlen, mert az elmúlt bő tíz évben két historiográfiai összefoglalás is megjelent a 18. századi olvasmánytörténeti kutatásokról.²⁴

A magyar tudományos élet szereplői szerencsére rendszeresen kommunikálnak egymással, ezért is fontos az olyan konferenciák szervezése, ahol több terület képviselői találkozhatnak. 2020-ban például különböző Lendület kutatócsoportok tagjai konzultáltak egymással, és láthatóan megvan arra az igény, hogy ez fenn is maradjon.²⁵ Szerencsére igen komoly kutatási kezdeményezések is napvilágot látnak, ezért az olvasmánytörténeti kutatások folytatása biztosítva van.²⁶

Egyértelmű, hogy a 18. század során a hazai könyvkiadás folyamatosan fejlődött: a század elejéhez képest a megjelent művek száma megsokszorozódott, és az olvasási módok is megváltoztak, mert az intenzív olvasás helyét az extenzív vette át. Ebből az következik, hogy a 1750 utáni időszakot tekintve annyira megnőtt a források száma, hogy azokat nehéz áttekinteni. A következőkben ezért arra teszünk javaslatot, milyen módon lehetne az olvasmánytörténeti kutatásokat továbbfejleszteni.

Olvasói vélemények

Közismert, hogy a boszorkányperekben megtalálható a közvélemény elképzelése a könyvről és az olvasásról.²⁷ A családi íráshasználat generációkon átívelő hagyományára is egyre több adatunk van, amelynek egyik fontos jellemzője, hogy a családtagok évtizedeken keresztül ugyanazt a naplót

²¹ VOGEL Zsuzsa, *Az olvasás útjain, a biográfiától a közköltészetig, Faludi Ferenc műveinek fogadtatása*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 292), 136–139. <https://doi.org/10.36240/etf-292>

²² LABÁDI Gergely, *Zadig, Zádig, Cserei, Tudásformák a magyar regényben 1800 körül = Filológiai Közlöny*, 58(2012), 384–386; LABÁDI Gergely, *Az olvasó pásztor, A könyv médiuma a felvilágosult népnevelésben = Erdélyi Múzeum*, (2007), 3–4, 61–78; LABÁDI Gergely, *A természet könyvét olvasni, A megértés metaforái a 18–19. század fordulóján = Korall*, 43(2011), 82–106.

²³ HORVÁTH Györgyi, *A passzív olvasó toposza a 18–19. század fordulóján = A művészettől a tömegkultúráig*, szerk. Olay Csaba, Weiss János, Bp., L'Harmattan, Könyvpont, 2014, 136–137.

²⁴ MONOK István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről = „Apró cseppekből lesz a zápor”, Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, 2008 (Habent Sua Fata Libelli, 4), 23–43; GRANASZTÓI Olga, *Olvasótól – olvasóig, Észrevételek a magyar olvasástörténeti kutatások aktuális kérdéseire = Korall*, 43(2011), 5–24.

²⁵ Dóbék Ágnes szervezésében megvalósult konferencia anyaga meg is jelent: *Könyvek magántulajdonban (1770–1820)*, szerk. Dóbék Ágnes, Bp., Reciti, 2020.

²⁶ Például: HORVÁTH József, *A 18. századi kisalföldi hagyatéki iratok mint vallásos olvasmányok kutatásának forrásai = Népi vallásosság a Kárpát-medencében, 8. Konferencia Balatonfüreden, 2009. október 1–3.*, szerk. Pilipkó Erzsébet, Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 207–220.

²⁷ KRISTÓF Ildikó, *„Istenes könyvek – ördögös könyvek”, Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Népi kultúra – Népi társadalom*, 17(1995), 67–104.

vezették és olvasták. A család személyes dokumentumaiból arról is értesülünk, miért tartották fontosnak a családi levéltár iratait olvasni.²⁸ A könyv tárgyasult szerepe is megfigyelhető protestáns társadalmi rétegekben, és a perifériák torzult olvasási szokásai egyre inkább a kutatás érdeklődési körébe kerülnek.²⁹

A humanizmus idején a kijegyzetelésnek, a kivonatkészítésnek meghatározott szabályai voltak. Ez volt az 'ars excerpendi' műfaja. Az olvasmányokból készített jegyzetelést hívták a 16–18. században 'adversariá'-nak. A 17. században még olyan könyvek is megjelentek, amelyek az 'adversaria' készítésének menetét tanították meg. Az 'adversaria' alapvetően a lineáris olvasást követte: a jegyzeteket nem tematikusan, hanem az olvasás sorrendjében készítették el. Az 'adversariá'-val szemben a 'collectanea' egy tematikus idézetgyűjtemény, amely szintén az olvasmányokból kijegyzetelt szövegeket tartalmazza. A 18. században a kivonatolás nyomtatott műfaj is lett: folyóiratok, enciklopédiák és szótárak készültek így. Erre a címükben is utaltak: 'extrait', 'esprit', 'abrégé', 'mélanges', 'könyveknek vejeje', 'könyveknek lelke', 'könyveknek sommája'. A 18. században ezzel párhuzamosan virágzott a kéziratos kijegyzetelés műfaja is, de ezek már nem lineáris olvasás jegyzetei voltak. Fontos szerepe volt az ilyen kéziratos kijegyzéseknek az olvasmányélmények megőrzésében, mert ez egyfajta könyvgyűjtést helyettesítő tevékenység volt.³⁰ A legújabb excerptálással kapcsolatos publikáció Kazinczy Ferenc jegyzeteit dolgozza föl, de nagyon sok olyan kézirat van, amelyek még váratnak magukra.³¹ Jó példák erre Sinai Miklós jegyzetei.³²

Az eddigi munkák nem fordítottak komolyabb figyelmet a hirdetőkönyvekben rejlő olvasmánytörténeti adatokra. A korabeli közigazgatásban minden településen külön jegyzőkönyvben vezették a hatályos rendeleteket. Sőt az egyházközségek is készítettek ehhez hasonló dokumentumokat, amelyekben a vallással kapcsolatos jogszabályokat rögzítették. A lakosság ezekből értesült az aktuális politikai és gazdasági rendeletekről: a hirdetményeket nagy nyilvánosság előtt olvasták fel. Rendszeresen előfordult, hogy a hirdetmények közzététele konfliktusokat generált, mert az áremelkedéssel, háborúval vagy járvánnyal kapcsolatos információk feszültséget okoztak. Érdemes lenne szisztematikusan megnézni, hogy a hirdetésekkal kapcsolatos feszültségekben a könyvnek és az olvasásnak milyen szerepe volt. Arról tudunk, hogy Gyomán a falusiak felháborodtak, amiért csak kivonatolva olvasták fel nekik a törvényeket. Olyanról is tudunk, amikor a népharag meg akarta semmisíteni az adókönyvet.³³ Nem ismerjük viszont, nagyobb régiókban hogyan alakult ez a helyzet. Véleményünk

²⁸ PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2015 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 284).

²⁹ BÉKÉSI Sándor, *A könyv mint templomhelyettesítő toposz a reformátoroknál = Szentírás, hagyomány, reformáció*, szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor, Bp., Gondolat, 2009, 92–109; TOWSEY, Mark R. M., *Reading the Scottish Enlightenment, Books and their Readers in Provincial Scotland 1750–1820*, Leiden, Boston, Brill, 2010 (Library of the Written World, 10). <https://doi.org/10.1163/ej.9789004184329.i-364>

³⁰ PENKE Olga, *A könyveknek vejeje, A felvilágosodás egy rövid műfajának a története = Folytonosság vagy fordulat?, A felvilágosodás kutatásának időszerei kérdései*, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996 (Csokonai Könyvtár, 8), 88–101; FÖRKÖLI Gábor, *Az excerptálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon = Irodalomtörténeti Közlemények*, 125(2021), 3–25.

³¹ KAZINCZY Ferenc, *Pandekták*, sajtó alá rend. Granasztói Olga I., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2021 (Kazinczy Ferenc művei. Negyedik osztály feljegyzések).

³² Sinai rengeteg kivonatot készített, amelyek felsorolásától most eltekintünk. A kéziratosokat a jelentősebb közgyűjtemények őrzik.

³³ HEGYI Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”, *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között*, Debrecen,

szerint ezek a források a boszorkányperekhez hasonlóan a közgondolkodásba engednek bepillantani, így például az olvasásról alkotott gondolatokba is, ezért érdemes lenne feldolgozni ezeket.

Olvasmányok a szóbeliség és az írásbeliség határán

Tudjuk, hogy a kora újkori Magyarországon a felek bármilyen jogi aktust érvényesnek tekintettek szóbeli megegyezés esetén is. Gyakran nonverbális eszközökkel hitelesítettek egy-egy szerződést, például áldomással, kézfogással, billoggal, szóbeli esküvel. Ez azt jelenti, hogy a szóbeliségnek hitelt adtak, és a jogbiztosító iratok őrzését nem mindig tartották fontosnak. Sok jogi ügyet olyan formulával zártak, amelyek párhuzamosan használták az írásos és szóbeli bizonyítást „levelekkel vagy élő bizonyossággal”.³⁴ Az olvasástörténet által leírt átmenet az alfabetizáció és az analfabetizmus között ebben az esetben nagyon jól megfigyelhető.

Ismert az a jelenség is, amikor valaki gyenge olvasási készséggel rendszeresen újraolvasta a tulajdonában lévő egy-két könyvet. Az ilyen ember valószínűleg más kötetet nem is tudott volna elolvasni, mert valójában megtanulta a könyvének szövegét, új kötet esetén viszont nem tudta volna értelmezni az ismeretlen szöveget.³⁵ Betanult olvasmányokkal viszont nemcsak a magánéletben, hanem a hivatalosan is találkozunk.

A protestáns lelkipásztorok képzésének része volt, hogy prédikációkat memorizálniuk kellett. Későbbi szolgálatunk során gyakran ezeket mondták el, esetleg kisebb variálással átdolgozták a hallgatóság előtt.³⁶ Egyházi bíróságok peranyagaiban és feljelentésekben többször előfordulnak olyan ügyek, amikor a gyülekezet a prédikátor ékesszólásával nem volt megelégedve. Érdemes lenne megvizsgálni, milyen gyakran fordul elő az, hogy a lelkész betanult szöveget mondott el, és mennyiben egyezett az meg a közkézen forgó prédikációs könyvekkel. Ha a gyülekezet tagjai is ismerték a szöveget, akkor az azt jelentette, hogy az adott könyvet nemcsak a lelkész, hanem világiak is olvasták. A református egyházban egyébként bevett gyakorlat volt mások prédikációit sajátként feltüntetni. Ismerünk olyan igehirdetést, amelyet a nagypapa, az apa és az unoka is elmondott, mindegyik esetében sajátjának titulálva azt.³⁷

A történeti antropológiai munkák szerint a kora újkori Magyarországon egy-egy archaikus közösségen belül az írni-olvasni tudó emberek sokszor megbélyegzett, gyűlölt személyiségnek számítottak, amely azt jelentette, hogy a nyomtatott könyv csak nagyon lassan tudott behatolni a népi kultúrába.³⁸ Ezt igazolja az is, hogy a 18–19. század fordulóján készült népiskolai tankönyvek között jelentős különbséget találunk a falusi és a városi lakosság számára készült művek között: a vidéki lakosság tankönyvei nem az olvasás és az írás népszerűsítésére, megtanítására törekedtek,

Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 231–232.

³⁴ SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig. Alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?* = *Acta Papensia*, 2(2002), 1–2, 19.

³⁵ SZ. KRISTÓF 2002, i. m. 3–28; TÓTH István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17), 104–110.

³⁶ HEGYI Ádám, „...hogya maga munkája helyett a másét mondotta el...”, *A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén* = *Fons*, 21(2014), 431–459; MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak*, Bp., WZ Könyvek, 2010 (A források tükrében), 29–30, 33.

³⁷ SZETEY Szabolcs, *Adatok a magyar református prédikációs gyakorlat újraértékeléséhez 1784–1878 között*, Bp., L'Harmattan, 2016 (Károli Könyvek), 139.

³⁸ KRISTÓF 1995, i. m. 67–69.

hanem a szóbeliséget éltették tovább.³⁹ A magyar történeti néprajz még adós annak a kérdésnek a megválaszolásával, mikor és hogyan változott meg a szóbeli kultúra és épült be a népszokásokba az olvasás. Egyre több tanulmány születik a témával kapcsolatban, de ezek általában a kora újkori előzményekre kevésbé koncentrálnak.⁴⁰

Közösségszervezés és olvasás

A 18. században a közös olvasásnak több szintere ismert. Az „et amicorum” jellegű csoportok tagjai egymásnak adták kölcsön könyveiket, és valószínűleg meg is beszéltek olvasási élményeiket.⁴¹ A családi eseményekre való visszaemlékezés is egyfajta közösségi olvasásnak tekinthető: Harruckern Jozefa kérésére társalkodónője, Theresa Corzan egy naplót vezetett úrnője házasságkötésének időszakáról 1757 és 1759 között. Lengyel Nóra bebizonyította, hogy ez nem napló, hanem egy megrendelt visszaemlékezés, Corzan nem önmagának írta azt. A szerző a szöveget tudatosan úrnője olvasására szánta. A történet Harruckern Jozefa Bécsből Gyulára majd Nagyváradra tartó utazását meséli el.⁴² Az irodalomtörténet egyébként a napló műfajával kapcsolatban mindig is hangoztatta, hogy a naplót is olvasásra szánták, legfeljebb kevés ember számára, viszont az országgyűlési naplók és utazási naplók bizonyos közösség számára hozzáférhetőek voltak. Kézírtos jellegük ellenére közösségi használatra készültek.⁴³ A magyar nyelvű közköltészet jelentős része kézírtos formában terjedt. Ezek olvasási módjai nagyon sokfélék lehettek. Itt most csak arra utalunk, hogy ezek a művek leginkább közösségek számára készültek, a kézírtatokból gyakran a szóbeliségbe kerültek át.⁴⁴

A napóleoni háborúk inszurrekciói a közösségi olvasásra is lehetőséget nyújtottak, legalábbis feltételezhető, hogy a háborús propagandisztikus röpiratokat ilyen alkalmak során hangosan felolvasták az olvasni tudók az analfabétáknak, vagy lefordították azokat a nem magyar anyanyelvűek

³⁹ FRAUHAMMER Krisztina, *Imádság és ABC – 18–19. századi lelkeségi művek az olvasás készségének tanításában és az anyanyelv ápolásában* = *Uő, Imák és olvasatok, Imakönyvek a 19–20. századi Magyarországon*, Szeged, MTA–SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, 2019, 38–46.

⁴⁰ KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, KJNT–BBTE, 2008, 80–90; KESZEG Vilmos, *A folklór határán, A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*, Bukarest, Kriterion, 1991; HOPPÁL Mihály, KÜLLŐS Imola, *Parasztönéletrajzok – paraszti írásbeliség* = *Ethnographia*, 83(1972), 2–3, 284–292.

⁴¹ MONOK István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*”, *Az „et amicorum” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról*. = *Humanizmus és gratuláció, Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Bp., Balassi, 2009, 266–276; OLÁH Róbert, *Adalékok az „et amicorum” possessorbejegyzésekhez* = *Monographia*, i. m. 521–526.

⁴² LENGYEL Nóra, *18. századi változatok egy témára, Egy társalkodónő és egy ferences szerzetes naplótöredékei* = *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai, Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*, szerk. Arany Krisztina, Bara Júlia, Laczlavik György, Lengyel Nóra, Bp., Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021 (Monumenta Hungariae Historica Scriptorum – Historiae Familiarum Hungaricarum, Fontes), 41–42.

⁴³ S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv, Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Bp., Attraktor, 2014, 95–100.

⁴⁴ CSÖRSZ RUMEN István, *Könyvek önmagunknak, Magyar kézirattípusok a 18–19. században* = *Az olvasó – az olvasás, Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. Simon László, Thimár Attila, Bp., Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 75–89.

számára.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan több vármegyében is létrejöttek olvasóköri körök, amelyek tagjai egymás között cserélgették és meg is beszéltek olvasmányukat.⁴⁶

Granasztói Olga hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar jakobinusok közös olvasási élményeit a jakobinusok és a nádori iratok átnézésével lehet rekonstruálni.⁴⁷ A 18. században viszont léteztek további olyan csoportok, amelyek az olvasást népszerűsítették, illetve szervezték. A mecénások által generált olvasóközösségekről alig tudunk valamit. Pesti Brigitta kutatásai a 17. századdal foglalkoznak, noha a felvilágosodás századának patrónusaival kapcsolatban is készült már több elemzés.⁴⁸ Nemcsak az az érdekes, hogyan működött a korabeli támogatási rendszer, hanem az is, hogy ez milyen informális olvasóközönseget generált. Az előfizetések szervezése, a nyomdászokkal folytatott levelezések során egy olyan csoport is létrejött, amelyik potenciális olvasójává válhatott a támogatott könyveknek. Érdekes lenne megtudni, hogy a szerző által elképzelt olvasási mód hogyan viszonyult az így létrejött közösség olvasási módjával.

Javaslat új szakkifejezések bevezetésére: kényszerolvasás és érdekolvasás

Az olvasás különböző módjai az egyén és a közösség sorsára is hatással lehetnek. Az egyik jól ismert példa erre a Carlo Ginzburg által bemutatott friuli molnár esete. Menocchio, a molnár, az általa olvasott szöveget a népi kultúra szóbeliségében létező hagyomány alapján értelmezte: így alkotott egy sajátos teremtéstörténetet, amelyben a kukacokból keltek ki az angyalok és maga Isten is. Sajátos olvasmányértelmezésének köszönhetően Menocchiót az inkvizíció halálra ítélte.⁴⁹

A tömeges olvasási élmények leginkább a mágikus cselekedetek és babonák vizsgálata során kerülnek napvilágra: a jezsuita Taxonyi János exemplumaiban a boszorkányságot olyan plasztikusan ábrázolta, hogy az olvasói azonosulni tudtak a babonák sokaságával. Mivel Taxonyi népszerű prédikátor is volt, az általa leírt hiedelmek nagyon sok emberhez szóban jutottak el, miközben az egyháznak az lett volna a feladata, hogy ezeket az elhajlásokat meggátolja.⁵⁰ Az inkvizíció egyébként elég szervezetten lépett fel a babonás olvasási szokások ellen: Smid Bernadett kutatásaiból tudjuk, hogy szigorúan büntették a mágikus szövegek olvasását és azok terjesztését.⁵¹

Az olvasási élmények ellenőrzése feletti igény alaposabb kutatása eddig kevésbé vizsgált olvasási módok feltárásához vezethetnek el, például a kényszer- és az érdekolvasás jelenségéhez. A 18. században többször előfordult az, hogy kényszerből kellett valakinek valamit elolvasnia. Közismert, hogy a cenzúra feladata az államellenes, a vallásellenes és erkölcstelen könyvek terjedésének megakadályozása volt. Azt is tudjuk, hogy a cenzorok alapos jelentéseket készítettek egy-egy tiltott

⁴⁵ NAGY Ágoston, *Kisfaludy Sándor 1809-es Hazafiúi Szózatának recepciója és használatai = Magyar Könyvszemle*, 137(2021), 527. <https://doi.org/10.17167/mksz.2021.4.516-553>

⁴⁶ HUDI József, *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Bp., OSZK, Gondolat, 2009 (Nemzeti Téka).

⁴⁷ GRANASZTÓI 2011, i. m. 15.

⁴⁸ PESTI Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század második felében*, Bp., Eger, Kossuth, Eszterházy Károly Főiskola, 2013 (Kulturális Örökség).

⁴⁹ GINZBURG, Carlo, *A sajt és a kukacok, Egy XVI. századi molnár világgépe*, Bp., Európa, 2011, 165, 176–180.

⁵⁰ TÓTH G. Péter, *Boszorkánypánik és babonatéboly*, Bp., Balassi, 2020 (Vallásantropológiai Tanulmányok Közép-Kelet-Európából, 8), 108–113.

⁵¹ SMID Bernadett, *Vallásos áhitat, olvasás, inkvizíció, Egy 1557-ben kiadott, katalán nyelvű Szent Ciprián ima és kontextusa = Ethnographia*, 129(2018), 2, 299–325.

mű tartalmáról.⁵² Arra viszont nemigen fordítottak a kutatók figyelmet, hogy megnézzék, milyen érzéseket keltett a cenzorban a megbírált könyv. Ezek a magánvélemények sokszor nem is a cenzori iratokban, hanem ego-dokumentumokban bukkanhatnak fel, mert ezekben mondhatja el valódi véleményét az ellenőr egy-egy műről. Amennyiben minden porcikája tiltakozott a könyv kézbevitelétől, akkor kényszerolvasásról beszélhetünk. Jelenlegi ismereteink szerint a történeti néprajzi kutatások foglalkoznak ilyen ambivalens jelenségekkel, de olvasmánytörténeti elemzés nem készült.⁵³

Hasonlóan a szükség vitte rá az olvasásra azokat az embereket, akik hitük védelmében próbáltak meg minden követ megmozdítani. A 18. század elején a protestánsok rákényszerültek arra, hogy létjogosultságukat bizonyítsák. A Pesti Vallásügyi Vegyesbizottságon keresztül próbálták meg ezt megvalósítani, mert a bizottság feladata az volt, hogy vizsgálják meg az országban található protestáns egyházközösségek eredetét.⁵⁴ II. József uralkodása alatt pedig a katolikus szerzetesek próbálták meg rendjeik feloszlását megakadályozni.⁵⁵ Mindkét felekezet esetében azért beszélhetünk kényszerolvasásról, mert az egyházak képviselői múltjuk és működésük igazolásához hirtelen minden lehetséges bizonyítékot össze kívántak gyűjteni, amelynek során történeti könyveket és levéltári iratokat kellett elolvasniuk ahhoz, hogy bizonyítani tudják álláspontjuk jogosságát. Az állam egyházpolitikája ellen tiltakozók pamfleteteket, kérvényeket és kézíratos egyháztörténeteket írtak, amelyek szövegei olyan olvasási élményekre vezethetők vissza, amelyeket a szükség irányított. Néhány forrásközlésben már rá lehet akadni ezekre, de a források többsége még feltáratlan.⁵⁶

Az olvasás viszont történhetett érdekből is, vagyis azért olvasott valaki, mert érdekelte őt a mű és még haszna is származhatott belőle. Erre három példát tudunk mondani. Az első a rokoni kapcsolatok elemzésével foglalkozik, a második a felekezeti identitással, a harmadik az olvasmányok terjesztésével.

Az erdélyi szász családok érdekérvényesítő szerepét Nagy Andor hálózatkutatói módszerekkel mutatta be. Ebből kiderül, hogy a státusz és a rokoni fok nagyon sokat jelentett az egyén karrierje szempontjából. A családi és baráti háttér tipikus jelei az alkalmi kiadványokban található mottók, ajánlások, köszöntések, mert ezekben a szerző azoknak mondott köszönetet, akiktől támogatást kapott, illetve akiktől segítséget remélt.⁵⁷ Nagy Andor nem vizsgálta viszont, milyen kedvvel és hogyan olvasták a címzettek ezeket a köszöntéseket. Valószínűleg ezekről az ego-dokumentumokból értesülhetünk, amelyek feltárása a kutatás további feladata lesz.

A vértelen ellenreformáció idején a protestáns egyházak bonyolult informális védekezési hálót alakítottak ki, amelyek a gyülekezetek és a protestáns identitás fennmaradását szolgálták. A rendszer egyik eleme volt a kézíratos másolatokban terjesztett perzekúció-történetek, ugyanis a reformátusok között kimondottan nagy népszerűségnek örvendett a hugenotta mártíromsággal kapcsolatos iroda-

⁵² SZELESTEI NAGY László, *Jezsuita könyvvizsgálók Mária Terézia korában = Fata libelli, A nyolcvanéves Borsa Gedeon köszöntésére írták barátai és tanítványai*, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Bp., OSZK, 2003, 331–342.

⁵³ BÁRTH Dániel, *A zombori ördögűző: egy 18. századi ferences mentalitása*, Bp., Balassi, 2016, 157–181.

⁵⁴ LADÁNYI Sándor, *Ráday Pál vallásügyi tevékenysége a szatmári béke után*, Bp., KGRE Hit-tudományi Kar Egyháztörténeti Intézet, 1997 (Egyháztörténeti Kiadványok, 2), 54–55.

⁵⁵ FAA-LENDVAI Erzsébet, *A tihanyi bencések és olvasmányaik a 18. század végén = Doktorandusz Hallgatók IV. Konferenciája. 2015. május 14.*, szerk. Fábrián Máté, Eger, EKf Liceum, 2016, 41–58.

⁵⁶ Pl. LADÁNYI Sándor, *Az 1721. évi vallásügyi vizsgálat Esztergom Vármegyében*, = *Limes Társadalom – Természet – Történelem – Művészet – Művelődés – Irodalom, Tudományos Szemle*, 14(2001), 3/melléklet, 43–48.

⁵⁷ NAGY Andor, *A brassói peregrinusok kapcsolathálója a kora újkori alkalmi nyomtatványok alapján (1650 – 1750) = Sic Itur Ad Astra*, 69(2020), 53–68.

lom, mert ezekből saját korukra vonatkozva erőt meríthettek az üldözésekkel szemben.⁵⁸ Az ilyen kéziratok olvasása érdekolvasásnak tekinthető, mert a hívő embernek szüksége volt arra, hogy hitét valahogyan megerősítse. A szakirodalom ezt foliális olvasásnak hívja.⁵⁹ Jelenlegi ismereteink szerint nagyon sok kézirat létezéséről sem tudunk, nemhogy azok olvasásáról, ezért fontos jelenségek magyarázatát várhatjuk ezek feltárása során.

Szintén a felekezeti identitáshoz kötődik a somorjai egyházközség számára Rákóczi György által ajándékozott Keserői Dajka János-mű, mert a kötetben Rákóczi ajándékozási bejegyzésén kívül egy olyan margójegyzet is található, amely arról szól, hogy 1768-ban azért vitték be a könyvet a debreceni kollégium könyvtárába, mert abban bíztak, hogy az bizonyító erejű lehet. A 18. században a gyülekezet megszűnt, ezért amikor a debreceni kollégium diákjai a gyülekezet egykori gondnokánál jártak, akkor az megmutatta nekik a Rákóczi által adott kötetet. A diákok azonnal felismerték a possessor jelentőségét, és az egyházközség létezésének és szabad vallásgyakorlásának bizonyítékaként meg akarték azt őrizni az utókornak, hiszen, ha később újra szervezhetik a gyülekezetet, az egy legitimációs alapot teremthetett.⁶⁰ Az egysoros possessor elolvasása ezáltal a református felekezet fennmaradását szolgálta.

Az olvasmányok terjesztése az érdekérvényesítéssel kapcsolatos. Huszti György az 1730-as években, Bernben, kéziratban összefoglalta tanára, Samuel Scheurer számára magyar református szimbolikus könyvek és bibliafordítások kiadásának történetét.⁶¹ Huszti és a református egyház számára ez azért volt fontos, mert így be tudta mutatni hittestvérei számára, hogy milyen volt a kálvinista egyház helyzete itthon. Ahhoz, hogy Svájcban támogatást kaphassanak, el kellett érnie, hogy Magyarország helyzetéről Bernben is tájékoztatva legyenek. A kutatás további feladata az, hogy kiderítse, sikerült-e Husztinak a kéziratok művét megismertetnie svájci protestánsokkal, vagyis olvasták-e a kéziratát.

Intézményi struktúra

Nem elég azt megállapítanunk, milyen volt egy-egy könyvtár állománya, és kik voltak a könyvtárosok, hanem azt is meg kell vizsgálnunk, mennyire volt erős az adott intézmény. Kovács I. Gábor kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon a társadalmi rétegek önfenntartó erejét az adta, mennyire tudtak stabil intézményi hálózatot kialakítani.⁶² Kovács leginkább egyházközségekben és iskolákban gondolkodott, de véleményünk szerint a könyvtárak is idetartoznak.

Azok a földrajzi régiók, amelyek nem fértek hozzá könyvtári állományhoz, sokkal jobban ki voltak szolgáltatva az identitás elvesztésének, mint azok, amelyek saját gyűjteményt tudhattak magukénak.

⁵⁸ TÓTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében, Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Bp., BTK Irodalomtudományi Intézet, 2023 (Humanizmus és Reformáció), 118–121.

⁵⁹ CZIFRA Mariann, *A kéziratok Tájérendszer, Foliális olvasás a Kazinczy-hagyatékban = Korall*, 43(2011), 42–65.

⁶⁰ OLÁH Róbert, *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 221.

⁶¹ HEGYI Ádám, *A Kárpát-medencéből a Rajna partjára, A bázeli egyetem hatása a debreceni és a sárospataki református kollégiumok olvasmányműveltségére a 18. században*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények Kiadványai), 116.

⁶² KOVÁCS I. Gábor, *Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselítje = Magyar Tudomány*, 180(2019) VI, 804–812. <https://doi.org/10.1556/2065.180.2019.6.3>

A 18. században a jelentős egyházi könyvtárak mellett tudós és nemzeti jellegű gyűjtemények is létrejöttek. Ezek állományához való hozzáférés meghatározta, hogy milyen tájegységeken tudott az értelmiség megerősödni. Az Alsó-Baranyai, valamint a Békési Református Egyházmegye olvasmányai ebből a szempontból jó példának tekinthetők, mert mindkét egyházmegye kulturális szempontból az ország perifériájának számított. Ennek ellenére Békésben működött olyan iskolaközpont (Hódmezővásárhely), amelyek jelentős könyvgyűjteménnyel is rendelkezett. Ez lehetővé tette, hogy egy református értelmiség jöjjön létre a város vonzókörzetében.⁶³ Érdekes olvasmánytörténeti feladat lenne azt megvizsgálni, hogy a könyvtárak milyen vonzókörzettel rendelkeztek, kik használták gyakran a gyűjteményt, és milyen műveket olvastak a leggyakrabban.

HEGYI ÁDÁM

⁶³ HEGYI Ádám, *Hogyan lesz magánkönyvtárból közösségi könyvtár?, Példák két délvidéki református egyházmegye lelkészi könyvtáraitra a 18/19. század fordulóján = Könyvek magántulajdonban*, i. m. 87–98.